

УДК: 94(4+5):903'15:367«09»

Клавдія Єнджеєвська (Краків, Польща)

ВПЛИВ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ НА РАННЮ ІСТОРІЮ РУСІ

Мета підготовки цієї статті передбачала короткий виклад основної інформації про відносини між Хозарським каганатом та Руссю від початку IX до межі XI–XII ст. При вивченні їх головне значення мали історичні джерела – як руські, так і зарубіжні, переважно арабські та візантійські. Ця тема, хоч і зрідка обговорюється дослідниками, проте заслуговує на більшу увагу. Кочові та напівкочові народи, зокрема хозари, зіграли ключову роль у формуванні історії Русі, а відтак глибше розуміння цього питання дозволить краще зрозуміти історію самої Русі.

Ключові слова: Русь, Хозарський каганат, хозари, *Повість временних літ*.

Вивчаючи історію Русі, неможливо ігнорувати величезну роль, яку відіграли в ній кочові народи, які протягом століть були сусідами володінь родини Рюриковичів. Їхній вплив не обмежився політичними аспектами, а поширився ще й на сфери культури, мови та звичаїв. У наш час кількість досліджень кочових народів Східної Європи, особливо печенігів та половців, зростає. Однак досі немає належних публікацій, особливо в новітній історіографії, на тему хозарів. Важко зрозуміти такий стан справ, особливо, зважаючи на вплив Хозарського каганату на ранню історію Русі. Отже, мета цієї статті – дослідити принаймні на базовому рівні найважливішу інформацію джерел про русько-хозарські відносини в ранньому середньовіччі до межі XI–XII ст.

Невелика кількість досліджень теми хозарів не зумовлена браком матеріалів. Незважаючи на те, що серед джерел хозарського походження існує певний хронологічний розрив, існують тексти візантійського, арабського і, головню, руського походження. Серед останніх провідну роль відіграють літописи. Перш за все йдеться про *Повість временних літ*, яка, завдяки своєму часу написання (початок XII ст.), дає найбільший обсяг інформації про стосунки між Руссю та Хозарським каганатом. Найбільша кількість записів про хозарів пов'язана з подіями IX і X ст., коли двосторонні відносини були найбільш напруженими. Як це часто буває у дослідженнях, присвячених середньовіччю, джерела того періоду не дають відповідей на багато ключових питань, але дозволяють відтворити з більшою чи меншою точністю хід подій.

На початку слід коротко сказати, хто такі хозари і як вони опинилися у Східній Європі. Саме етнічне походження цього народу було донедавна суперечливим питанням. М. Артамонов, наприклад, залишався прихильником їхнього угорського походження, тоді як Д. Данлоп – ургурського. Деякі вчені навіть бачили в них так званих гунів-акацирів, які втекли на схід після битви біля Недао

454 р. У даний час вчені погоджуються, що це народ тюркського походження, про що свідчать численні джерела, серед яких насамперед китайські, візантійські та арабські. Тюркська концепція підтверджується і лінгвістичними студіями. Наприклад, А. Зайончковський звернув увагу на чітко тюркську етимологію самої назви «хозар»¹.

Згадки про хозарів вперше занотовані у вірменських та грузинських джерелах у контексті опису подій II ст. Але, схоже, це авторські анахронізми. Як цілковито окремий народ вони насправді з'являються у джерелах значно пізніше. Перші більш-менш певні згадки походять від арабських авторів, згідно з якими хозари мали воювати на Кавказі проти персидського шаха Кавада I (486–531). Стверджується, що в VI ст. вони займали територію північного Дагестану (Південно-Східний Кавказ), між гирлом Волги і Каспійським морем. М. Артамонов вважав, що на той час вони належали до племінного союзу савірів (саме тому тоді й не фігурували у джерелах під своєю назвою), а потім увійшли до складу Західно-тюркського каганату. І лише після його розпаду в середині VII ст. постав окремий Хозарський каганат².

Починаючи з VI ст., хозари поступово поширювали своє правління на терени між Азовським і Каспійським морями, Волгою, Доном та Кавказом. Хозарський каганат межував з Візантійською імперією, з одного боку, та Перською імперією з іншого, а після її падіння – з Арабським халіфатом. Зважаючи на територіальне зростання держави та її степовий характер, етнічний склад каганату був дуже різноманітним. Самі хозари спочатку населяли переважно північний Дагестан. Із територіальним розширенням у IX ст. вони переселилися в околиці Нижньої Волги, де Ітільська фортеця стала їхнім політичним центром³.

Західний кордон каганату сягав територій, населених фінськими та східнослов'янськими племенами. Ще до появи Київської Русі хозари контактували з окремими племенами, які згодом увійшли до складу держави Рюриковичів. У IX ст. їм вдалося накласти обов'язок платити данину полянам, сівер'янам, радимичам і в'ятичам. Якщо взяти до уваги територію, які ті займали (поляни на Дніпрі, сівер'яни на річках Сейм та Сула, в'ятичі на Оці та радимичі на річці Сож), можна зрозуміти, наскільки глибоко осіли хозари у Східній Європі. Період хозарського правління, хоч і частково був епізодичним, тривав достатньо, щоб залишити свій слід. Т. Левицький (за Г. Вернадським) датував данину, яку хозарам платили в'ятичі, радимичі й сівер'яни, приблизно з 840 р. до щонайменше 964 р. для в'ятичів, 884 р. – для радимичів та сівер'ян і до середини IX ст. для полян. Г. Ловмянський зробив ще більш далекосяжні висновки, стверджуючи, що суверенітет каганату над в'ятичами та сівер'янами міг сягати навіть від VII ст.⁴

Неминучим було зіткнення Хозарського каганату з державою Рюриковичів, яка тоді активно розвивалася. Спочатку вдавалося досить довго уникати відкритого

¹ Dunlop D. M. *The History of the Jewish Khazars*. New-York : Princeton University Press, 1967. P. 34; Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. *Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*. Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich ; PAN, 1975. S. 55; Zajaczkowski A. *O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach // Myśl Karaimska*. 1945–1946. T. 23. № 1. S. 5; Ejusdem. *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. Kraków : PAU, 1947. S. 23, 26.

² Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. *Op. cit.* S. 394–395; Dunlop D. M. *Op. cit.* P. 27–28.

³ Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. *Op. cit.* S. 397–398; Zajaczkowski A. *O kulturze chazarskiej...* S. 6.

⁴ Łowmiański H. *Podstawy gospodarecze formowania się państw słowiańskich*. Warszawa : PWN, 1953. S. 164; Lewicki T. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. Wrocław : Zakład imienia Ossolińskich, 1956. T. 1. S. 31–32.

збройного конфлікту і досить гармонійно співіснувати, хоча сьогодні умови, за якими була досягнута така домовленість, якщо вона взагалі була, залишаються незрозумілими. Примітно, що арабський автор Аль-Масуді у своїй праці «*Золоті луги*» (перша половина X ст.) писав, що «[...] в країні Хозарів біля самих хозар є також слов'яни та русь»⁵. Однак під час правління князя Олега (879–912), а потім Святослава (945–972) руським правителям вдалося значно зменшити хозарський вплив у Східній Європі. Цей процес розтягувався у часі, і ситуація подекуди змінювалася – наприклад, за правління князя Ігоря (912–945) хозарам вдалося на деякий час повернути частину свого колишнього впливу.

Варто звернути увагу на міркування А. Полака. Він наголосив на тому, що річки, які протікали через ліси Східної Європи, продовжували свій шлях через контрольовані хозарами степи. Це мало природний вплив на річкову торгівлю, коли каганат ставав торговим партнером для слов'янських племен. На думку вченого, така економічна залежність впливала на політичну реальність, а данини, які накладали на слов'янські племена, наприклад, полян, були захисними податками, що сприяли вільному розвитку торгівлі⁶.

Хоч князь Олег і проводив активну політику підкорення східнослов'янських племен, у тому числі підконтрольних хозарам, джерела не повідомляють про військову реакцію з їхнього боку. Здається, період правління Олега збігся із внутрішніми проблемами самого каганату. Печеніги, найімовірніше, були відповідальними за рух кочовиків Великого Степу. В результаті ланцюгової реакції та внутрішнього спантеличення, хозари не змогли жодним чином відповісти на дії Олега⁷.

Після смерті Олега настав довгий період, протягом якого руські джерела не згадували хозарів. Наступна нотатка походить з 964 р. (6472 р. за візантійським календарем) і стосується правління Святослава Ігоровича. Згідно з *Повістю временних літ*, князь мав «натрапити» на племя в'ятичів і дізнатися, що вони віддають данину хозарам⁸. Тоді він не вжив жодних заходів, але, на думку А. Полака, це мало пробудити в ньому давнє хозарсько-руське суперництво, яке згасло за правління його батька. Цей дослідник, на основі арабських та візантійських джерел, стверджував, що Ігор мав потрапити в якусь залежність від каганату наприкінці свого правління. Подібної думки був Л. Гумільов, який висунув гіпотезу про те, що загиблій від рук древлян Ігор, збираючи з них данину, мав це робити за наказом хозарів⁹.

Варто навести тут фрагмент про битви Святослава з хозарами 965 р.: «В год 6473 (965). Пошел Святослав на хазар. Услышав же, хазары вышли навстречу во главе со своим князем Каганом и сошлись биться, и в битве одолел Святослав хазар, и столицу их и Белую Вежу взял. И победил ясов и касогов»¹⁰.

Загалом, це єдиний запис у руських джерелах, який повідомляє про відкриту боротьбу Рюриковича з Хозарським каганатом. На підставі вищесказаного уривка, більшість дослідників помилково вважали, що 965 р. Святослав цілковито

⁵ Al-Masudi. *Złote łąki* // Labuda G. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna*. Poznań : Wydwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999. S. 59–60.

⁶ Polak A. N. *Chazaria. Dzieje królestwa żydowskiego w Europie*. Przemysł : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 2015. S. 119–120.

⁷ Ibidem. S. 249–250; Lewicki T. Op. cit. T. 1. S. 33–34.

⁸ *Повесть временных лет* // Лихачев Д. С. *Великое наследие (Классические произведения литературы Древней Руси)*. Москва : Современник, 1980 URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

⁹ Polak A. N. Op. cit. S. 266–268; Gumilow L. *Od Rusi do Rosji*. Warszawa : PIW, 2004. S. 39.

¹⁰ *Повесть временных лет*. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

розгромив і зруйнував державу хозарів. А. Полак переконливо довів, що Хозарський каганат проіснував у зменшеному вигляді до XIII ст.¹¹ Можна повірити *Повісті временних літ* щодо експедиції Святослава до Хозарії. Це підтверджують і арабські джерела, але все ж таки матеріали не свідчать про завершення експедиції з великим успіхом руського князя. Можна зробити висновок, що в період перших боїв Святославові фактично вдалося захопити Білу вежу (зазвичай її ототожнюють з фортецею Саркел на центральному Доні), але врешті-решт хозари відбили атаку й перемогли князя. На той час центром каганату була фортеця Ітіль, тому захоплення Саркела не означало, як припускають руські джерела, абсолютного знищення Хозарської держави. Про невдачу експедиції свідчить не тільки стислість згаданої вище нотатки, а й той факт, що плем'я в'ятичів, підвладне тоді хозарам, було підпорядковане Святославу лише через рік унаслідок проведення окремої експедиції.

Від середини X ст. каганат фактично почав поступово розпадатися, хоча дії Святослава не мали значного впливу на цей процес. Але справжнього удару хозарам завдали печеніги, а за ними – візантійці (за допомогою Русі) і, нарешті, половці. В останній період свого існування Хозарський каганат територіально обмежився незначними землями на Кавказі, де він протримався до монгольської навали XIII ст.¹²

З другої половини X ст. русько-хозарські відносини стали більш мирними, тому хозари зникли з руських джерел на довгий період. Знову вони постали в них уже під час правління Володимира Святославовича як представники юдаїзму. Згідно з історією хрещення Володимира, князь приймав представників різних релігій і слухав їхні пропозиції. Дуже цікавою є стилізована полеміка Володимира з хозарськими посланцями. Вислухавши їх, київський князь мав запитати, де знаходиться їхня країна, на що ті відповіли, наче вони розкидані по цілому світу, що, згідно з переважаючими тоді думками, вважалося відсутністю Божої милості¹³. Літопис тут суперечить сам собі – чітко написано, що єврейські посланці були хозарами, а релігією, яка панувала на той час у каганаті, був юдаїзм. Варто додати, що подібний аргумент фігурує у так званих *Хозарських листах* Хасдая ібн Шапрута до царя хозарів: «Збиті з верхівки, ми пішли у вигнання, і ми не знаємо, що відповісти тим, хто постійно нам говорить: кожна нація має свою країну, і у вас на землі немає нічого, що нагадувало б вам вашу країну»¹⁴. У відповідь той мав попросити Хасдая розповісти іспанським євреям про Хозарський каганат. Як він доводив: «Коли народи все ж говорять, що для Ізраїлю немає місця на Землі, де він був би незалежним і мав королівство, таке послання принесло би велику користь ізраїльтянам: вони освіжилися б у своїх серцях, а уста наповнилися би славою та гордістю в очах тих, хто каже їм: що немає куточка, де вони могли б мати незалежність і царство»¹⁵.

Це визнання хозарів представниками юдаїзму, і в той же час несприйняття їхньої держави як єврейської, очевидно, є вираженням християнської антиєврейської полеміки, що панувала в середні віки. Однак вищезгадана історія показує, що Київська Русь у своїй ранній історії контактувала з єврейською культурою значною мірою саме за посередництва Хозарії. Цікаво і варто згадати, що перші християни на Русі, за правління Ігоря, походили з варягів та власне хозар. Під 945 р. в *Повісті*

¹¹ Polak A. N. Op. cit. S. 269.

¹² Lewicki T. Op. cit. S. 36–37.

¹³ Повесть временных лет. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

¹⁴ Listy chazarские: List Hasdaja ibn Szapruta do króla Chazarów Józefa znany też jako Dokument Schechtera oraz Odpowiedź króla Józefa. Sandomierz : Armoryka, 2011. Переклад А. Беловського на s. 24–25.

¹⁵ Ibidem. S. 26–27.

временних літ згадано копію договору, укладеного між Ігорем та візантійськими імператорами, у якому написано, що коли більша частина Русі давала присягу Перунові та своїй зброї, то деякі з них, уже охрещені, присягнули на вірність церкві Св. Іллі. Це була соборна церква, зведена тому, що «багато було християн варягів і хозарів»¹⁶. У середині X ст. в Києві, під владою правителів династії Рюриковичів, імовірно проживала значна кількість хозарів.

Отже, хозари були не тільки чужинцями, але, схоже, вони безперервно залишалися в більшій чи меншій кількості в самій Русі як її піддані. З XI ст. відносини Русі з каганатом відійшли на другий план і втратили свою інтенсивність. Однак самі хозари не зникли з політичного ландшафту цієї країни. Навіть на початку XII ст. (1106 р.) у руських літописах можна прочитати про присутність хозара або особи хозарського походження при дворі князя Святополка Ізяславовича: «В год 6614 (1106). Воевали половцы около Зареческа, и послал на них Святополк Яня и Ивана Захарыча, козарина, и прогнали половцев, и полон отняли»¹⁷.

Отже, можна побачити, що хозари постійно були присутніми в ранній історії Русі не лише як її сусіди, але також як піддані. До XI ст. вони мешкали у Криму й на території Тмутараканського князівства, потім значна частина їх оселилася на Русі. Коли каганат поступово втрачав своє панування і остаточно обмежився лише Кавказом, деякі його піддані вирішили залишитися у володіннях Рюриковичів. Кочове населення часто проникало в державні структури Русі; хорошим прикладом цього слугують, наприклад, торки, які також іноді займали посади при княжих дворах.

Хоча на багато питань про історію хозарів та їхні контакти з Руссю, мабуть, навряд чи буде знайдено відповіді, ця тема варта подальшого вивчення. Хозари, як і інші кочові та напівкочові народи, залишили вагомий слід в історії не тільки Русі, але й цілої Східної Європи. Поглиблене розуміння цього впливу та русько-хозарських відносин також дозволяє глибше зрозуміти історію самої Русі.

The following paper covers essential information regarding relations between the Khazar Khaganate and Rus' from the 9th century up to turn of the 12th century. Scrutiny of historical records, both Rus'ian and foreign (mainly Arabic and Byzantine), is pivotal to investigate the subject of study. This topic, although rarely investigated by the scholars, should be a topic of more papers, as its coverage is inadequate. Nomad, as well as semi-nomad tribes like Khazars played a key role in the history of Rus'. Further investigation of the topic allows for better understanding of history of Rus' itself.

Key words: Rus', Khazar Khaganate, Khazars, Tale of Bygone Years, Rus'ian Primary Chronicle.

¹⁶ Повесть временных лет. URL : <http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/PWL/povest2.htm>, 28.06.2021

¹⁷ Там же.